

Zes studies over verzuiling

PIET DE ROOY

Sinds 1989 zijn er zes Amsterdamse dissertaties verschenen over verzuilingsprocessen in een aantal Nederlandse gemeenten¹. Heeft al die aandacht niet geleid tot een verdere vergruizing van het beeld en dwalen we nu wat verloren rond tussen nieuwlichters en bezwaarden, tussen Woerden en Winschoten, aarzelend tussen clubgeest en bevoogding? Of rijzen nu langzamerhand de contouren op van een nieuw inzicht in 'de verzuiling'²? Dit is wellicht een goed moment de balans eens op te maken.

Lange tijd was 'de verzuiling' een onderzoeksterrein dat vooral door de sociale wetenschappen werd bestreken. Met een zeker ritme verscheen er een groot aantal min of meer doorwrochte beschouwingen, die in zekere zin uitmondten in de eerste omvangrijke studie die geheel en al aan dit verschijnsel gewijd was, de dissertatie van de politicoloog Siep Stuurman *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* uit 1983. De kern van zijn analyse vatte hij als volgt samen:

De verzuiling ontstond als onbedoeld en onvoorzien resultaat van een serie strategieën in verschillende sociaal-politieke conflicten. Strategieën, gericht tegen nieuwe sociale bewegingen zoals socialisme en feminisme, klassen- en seksenconflicten binnen de confessionele kampen en fractiesstrijd binnen de heersende klasse leidden in hun onderlinge vervlechting tot een sociaal-politiek systeem dat rond 1920 een zekere 'vastheid' en stabiliteit kreeg, en dat pas veel later met de term 'verzuiling' is aangeduid³.

Dat betekende dat hij de verzuiling interpreteerde als de specifieke vormgeving van de machtsverhoudingen tussen de arbeidersklasse en de bourgeoisie, of liever, als de manier waarop met name de confessionele fracties van de heersende klasse de helft van

1 In chronologische orde zijn verschenen:

R. van der Laarse, *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad, Woerden 1780-1930* (S. 1., 1989).

P. Pennings, *Verzuiling en ontzuiling. De lokale verschillen. Opbouw, instandhouding en neergang van plaatselijke zuilen in verschillende delen van Nederland na 1880* (Kampen, 1991).

J. Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw* (Den Haag, 1991).

F. Groot, *Rooms en rechtzinnigen en nieuwlichters. Verzuiling in een Hollandse plattelandsgemeente. Naaldwijk 1850-1930* (Hilversum, 1992).

D. J. Wolfram, *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provinciestad, Harderwijk 1850-1925* (Amsterdam, 1993).

J. van Miert, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling, Tiel en Winschoten 1850-1920* (Amsterdam, 1994).

2 Deze bijdrage is de bewerking van een lezing op een studiedag, belegd op 17 maart 1995 door de werkgroep elites.

3 S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen, 1983) 335.

de georganiseerde arbeidersklasse aan zich wist te binden, een christelijk patriërchaat te vestigen en zowel op sociaal-politiek als moreel terrein 'links' in een minderheidspositie te dringen. Achter al deze dynamiek gingen de 'zuilen' bijna schuil; Stuurman sprak liever van 'vier grote maatschappelijke blokken', die door hem werden aangeduid als:

- a de rooms-katholieke zuil
- b de protestants-christelijke zuil(en)
- c de socialistische beweging
- d de liberaal-vrijzinnige sfeer⁴.

In de discussie over dat boek werd vooral naar voren gebracht dat dit wel een prikkelende studie was, maar nogal moeilijk te beoordelen omdat gedegen historisch onderzoek op de keper beschouwd nog niet had plaats gevonden⁵. In diezelfde periode werd door de historicus J. C. H. Blom de aanloop genomen voor een grootschalig onderzoeksprogramma. De eerste stap was een publikatie in bescheiden vormgeving, *Verzuiling in Nederland 1850-1925* uit 1981, waarin de verschillende visies op verzuiling werden samengevat en het voorstel werd gedaan het verschijnsel theoretisch zo onbevooroordeeld mogelijk te onderzoeken en wel op lokaal niveau; vier jaar later werd dit gevolgd door een kloek uitgegeven bundel, *Broeders, sluit U aan*, waarin naast een programmatische bijdrage van Blom een aantal auteurs inging op *Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten*⁶. De stofomslag van deze laatste uitgave viel in allerlei opzichten nogal dreigend uit; gekozen was voor een reproductie van het bekende schilderij van Carel Willink, 'De pilaarheilige': niet alleen werd het zwerk nogal verduisterd door zwarte rookkolommen, maar wat vooral tot nadenken stemde was dat er zes zuilen zijn afgebeeld van nogal *ongelijke* hoogte, waar bovendien een onbarmhartig streng licht op geworpen werd. We zijn nu tien jaar verder en het Amsterdamse onderzoeksprogramma heeft inmiddels een aantal dissertaties opgeleverd, die op zich allemaal zeer gunstig ontvangen zijn. In die zin is dit onderzoeksprogramma — dat zonder grootschalige programmasteun van NWO tot stand is gebracht — reeds een succes. De vraag is of nu, op grond van deze lokale studies, langzamerhand de contouren zichtbaar worden van een nieuwe visie op verzuiling.

Laten we om te beginnen eens proberen vast te stellen wat we in de jaren zeventig van verzuiling wisten. Kossmann bijvoorbeeld hield het in *De Lage Landen* (1976) heel overzichtelijk. Na een korte kenschets van het denken van Abraham Kuyper — dat zoals van alle politici natuurlijk wel heel interessant was, maar ook slecht uitgewerkt en hopeloos inconsequent — ging hij kort door de bocht en merkte op:

4 Stuurman, *Verzuiling*, 60.

5 Deze conclusie was te trekken uit een discussiedossier in *BMGN*, C (1985) 52-77 met bijdragen van H. Daalder, P. de Rooy en S. Stuurman.

6 J. C. H. Blom, *Verzuiling in Nederland en in het bijzonder op lokaal niveau 1850-1925* (Amsterdam, 1981); J. C. H. Blom, C. J. Misset, ed., *Broeders, sluit U aan*. *Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (S. 1., 1985).

De oorsprong van wat later 'verzuiling' werd genoemd, dat is het systeem waarbij elke geestelijke groep dank zij staatssubsidies een eigen sociale wereld kan creëren die alles omvat van kleuterschool tot sportclub of vakvereniging, ligt bij Kuypers conservatieve liefde voor pluriformiteit⁷.

Het verschijnsel groeide volgens Kossmann tijdens het Interbellum krachtig uit, maar werd pas na de tweede wereldoorlog een systeem dat vooral politicologen heel interessant vonden, omdat een zeer verdeelde samenleving toch heel vreedzaam voortging, dankzij een lijdzame achterban en een zakelijke manier van omgang tussen de landelijke politieke leiders. Met andere woorden: een stevige portie Lijphart (die had gewezen op het belang van het overleg tussen de elites van de verschillende zuilen), een scheut Van Doorn (die vooral de nadruk had gelegd op het feit dat verschillende elites in een moderniserende samenleving 'achterbannen' onder hun controle wisten te brengen) en een toefje Daalder (die de bijna slaapverwekkende gelijkmatigheid van de moderne Nederlandse geschiedenis voor een goed deel verklaarde vanuit de lange Nederlandse traditie van 'schikken en plooiën')⁸. Maar opmerkelijk is dat Kossmann het geheel dus betrekkelijk laat in de tijd plaatste, meer een kenschets gaf van *verzuildheid* dan van *verzuiling* en het verschijnsel bovenal op afstand hield: verzuiling was vooral iets waar mensen in de sociale wetenschappen mee bezig waren.

Een dergelijke ironische distantie was misschien ook wel zeer verstandig, gegeven het feit dat er niet zo veel specifiek onderzoek gedaan was naar verzuiling. Lijphart had wat gegevens, maar verder was er eigenlijk alleen het bekende artikel van Kruijt en Goddijn in *Drift en Koers*⁹. Het meest kenmerkende aan het hele verzuilingsdebat was eigenlijk dat de omvang van nauwkeurig onderzoek van het verschijnsel vrijwel omgekeerd evenredig was aan de frequentie en vrijmoedigheid waarmee de term gebruikt werd. Iedereen had vooral een mening. En in een dergelijke situatie was het dan ook niet verwonderlijk dat over alle punten verschil van mening bestond: de periodisering, het aantal zuilen, de oorzaken van verzuiling en daarmee ook van ontzuiling. Het was dan ook een interessante discussie, maar tevens nogal wazig. Dat was ook de kern van de opmerkingen van Blom uit 1981: er bestonden nu wel veel boeiende beschouwingen over verzuiling, maar toch was betrekkelijk onduidelijk gebleven waar het debat nu over ging, wat verzuiling dan wel was. Was de term 'verzuiling' niet vooral een metafoor die al doende gereïficeerd was geraakt, waardoor het hele debat in de doodlopende steeg van het essentialisme dreigde vast te lopen? Naar mijn mening is dan ook het meest opvallende element van zijn voorstel niet

7 E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam/Brussel, 1976) 220.

8 J. A. A. van Doorn, 'Verzuiling. Een eigentijds systeem van sociale controle', *Sociologische Gids*, III (1956)41-49; H. Daalder, *Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen, 1964); A. Lijphart, *The politics of accomodation. Pluralism and democracy in the Netherlands* (Berkeley, 1968), Nederlandse editie: *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968).

9 J. P. Kruijt, W. Goddijn, 'Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces', in: A. N. J. den Hollander, e. a., *Drift en Koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen, 1961) 227-263.

gelegen in het feit dat hij pleitte voor historisch onderzoek op lokaal niveau, maar dat hij zo pontificaal van een formele definitie afzag:

In tegenstelling tot een strakke aanpak, die precieze definities vereist, kan bij de hier bepleite open benaderingswijze worden volstaan met een omschrijving van het begrip verzuiling die ruimte laat voor veel aspecten en verklaringen. (...) *Verzuildheid* is de mate waarin mensen hun sociaal-culturele en politieke activiteiten bewust verrichten en kunnen verrichten in eigen levensbeschouwelijke kring. *Verzuiling* is dan het proces dat de verzuildheid vergroot, *ontzuiling* het proces dat de verzuildheid vermindert. En *zuilen* zijn, hierop aansluitend, bevolkingsgroepen waarvan de leden een belangrijk deel van hun sociaal-culturele en politieke activiteiten bewust binnen eigen levensbeschouwelijke kring verrichten alsmede de gezamenlijke organisaties die daartoe mogelijkheden bieden¹⁰.

Hiermee werd vooral gestreefd naar een omschrijving die op voorhand niets uitsloot dat achteraf verzuiling zou kunnen blijken te zijn. Het was vooral dit vertoon van theoretische onschuldigheid dat zo afweek van wat in die jaren gebruikelijk was en bijvoorbeeld diametraal gesteld kan worden tegenover de aanpak van Stuurman. Op verschillende bijeenkomsten in die jaren hebben Blom en Stuurman de degens gekruist en gechargeerd samengevat was de opvatting van Stuurman dat Blom niet wist wat hij zocht en dus ook niet zoveel samenhangends zou vinden, terwijl Blom staande hield dat we geen stap verder kwamen met op voorhand al te weten wat we moesten vinden. En dat leidt tot de vraag: wie heeft er, plat geformuleerd, gelijk gekregen? Op het eerste gezicht is Stuurman degene die het gelijk nog het meest naar zich toe mag trekken. Als men de verschenen dissertaties doorloopt dan is het opvallend dat in de conclusies, besluiten en nawoorden van de verschillende proefschriften erg relativerend geschreven wordt over de mogelijkheden om datgene wat op lokaal niveau gevonden is te generaliseren. De onderzoekers bleken na korte tijd allen te zijn opgegaan in 'hun' stad — een verschijnsel dat antropologen kennen als *going native*. En het was dan ook niet vreemd dat vervolgens een beeld naar voren kwam waarin de ontwikkelingen in alle onderzochte steden een eigen patroon vertonen, het is overal wel een beetje eender, maar toch vooral heel anders. Frans Groot moest in *Roomsen, rechtzinnigen en nieuwlichters* concluderen dat zelfs de ontwikkelingen in een relatief beperkt gebied als Zuid-Holland niet tot een vast patroon waren te herleiden¹¹. De enige auteur die het gelukt is — conform de oorspronkelijk opzet — twee steden systematisch te vergelijken is Jan van Miert met zijn studie over Tiel en Winschoten. In het woord vooraf van zijn fraaie boek *Wars van clubgeest en partijzucht* gaf hij echter al meteen te kennen dat deze twee steden gekozen waren op grond van enkele 'hooggestemde wetenschappelijke idealen van de vergelijkende methode', daarmee succesvol suggererend dat geen zinnig mens daar anders aan begonnen was, want de steden leken wel heel weinig met elkaar gemeen te hebben — en die indruk blijf je al lezend ook eigenlijk wel houden¹². Na een handvol fraaie studies weten we dus aanzienlijk meer over verzuiling.

10 J. C. H. Blom, 'Onderzoek naar verzuiling in Nederland. Status questionis en wenselijke ontwikkeling', in: Blom, Misset, 'Broeders', 17.

11 Groot, *Roomsen*, 255.

12 Van Miert, *Wars van clubgeest*, v.

lingsgeschiedenissen, maar ieder beeld over de verzuiling als zodanig is vergruisd: alle bestaande verklaringen zijn noch verworpen, noch bevestigd; alles wat er ooit over verzuiling werd beweerd is wel een beetje waar, maar alle stellige opvattingen moeten vooral ook genuanceerd worden. Wat rest ons nu, behalve de uitvlucht dat verzuiling een zeer ingewikkeld en complex verschijnsel is, verschillende dimensies heeft en tal van facetten vertoont? Als dat het resultaat is, dan zouden handboeken in het vervolg ongeveer het volgende moeten bevatten om nog enige ordening te suggereren:

- er moet meer dan tevoren nadruk gelegd worden op de fasering. Er was al langere tijd overeenstemming over het belang van het onderscheid tussen 'verzuiling' en 'verzuildheid'; in navolging van een voorstel van Groot zouden we het verzuilingsproces nader moeten onderverdelen in een 'vroeg verzuiling' — die vooral gebaseerd is op een toenemende kerkelijke pluralisering — en daarna een 'late verzuiling' — die vooral gebaseerd is op industrialisatie en het opkomen van het arbeidsvraagstuk.

- er moet, overigens in aansluiting bij de inzichten van Stuurman en Righart¹³, naar voren worden gebracht dat de ontwikkeling van en in iedere bevolkingsgroep anders liep, dat iedere zuil zijn eigen verzuilingsproces had, met een eigen typerende vorm en inhoud, met een eigen motor en remsysteem.

- en ten derde is er dan de theoretische vlucht naar voren: verzuiling was een multidimensionaal proces, waarin iedereen die daar een mening over had een beetje gelijk krijgt; dat wil dus zeggen dat verzuiling verklaard moet worden uit het interactieve patroon van een streven naar emancipatie, het willen behouden van eigen identiteit, de verscherping van de sociale controle en de vernieuwing van een oude traditie van de elite om te schikken en te plooiën.

Dit zou allemaal verstandig zijn, maar erg opwindend is het niet te noemen. Een dergelijke oplossing immers zou — vrij naar Jan Romein — 'een nevel van opvattingen' over verzuiling vooral verdichten tot een mistbank. Misschien moeten we eens een radicaal andere koers overwegen.

Afgezien van het feit dat de term verzuiling een probleem oplevert door het voortdurende risico een metafoor te verheffen tot iets wat werkelijk zou bestaan, lijkt het daarnaast een begrip te zijn waarover wel voortdurend een debat wordt gevoerd, maar de verschillende standpunten elkaar nauwelijks naderen. In dat opzicht behoort het tot de categorie *essentially contested concepts*. Het lastige daarvan is dat er zelfs geen overeenstemming te bereiken lijkt over de aard van het verschijnsel, laat staan de definiëring ervan. Daaruit volgt dat de discussie ook niet veel verder kan komen, aangezien niet goed voorstelbaar is hoe men het eens zou kunnen worden over de operationalisering van het begrip. Misschien is hier een voorbeeld nuttig. Zo zijn er zeer uiteenlopende opvattingen over *industrialisering*, maar men kan het wel eens worden over een ruwe aanduiding van de ontwikkeling die men 'industrialisering' noemt. Fasering en omvang van dat proces zijn vervolgens in grote lijnen vast te stellen op grond van een aantal criteria, zoals bijvoorbeeld door stoommachines te tellen of

13 Stuurman, *Verzuiling*, 60; H. Righart, *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Meppel/Amsterdam, 1986).

het relatieve aandeel van de beroepsbevolking in de nijverheid te berekenen. Bij *modernisering* wordt het al moeilijker, maar ook daar kan een zekere maat gevonden worden door bijvoorbeeld te letten op groeiende onkerkelijkheid, toenemende mobiliteit — aantal brieven, telefoongesprekken, reizigerkilometers per spoor, fietsenverkoop — en een aantal kenmerken uit het persoonlijk leven van mensen — uitstel van conceptie, spreiding van geboorten, toename van huwelijken 'tussen twee geloven' et cetera. Hier zitten natuurlijk wel allerlei haken en ogen aan, maar het is op zijn minst voorstelbaar dat er op deze manier iets komt dat op zijn minst een beetje werkt en ook mogelijkheden biedt verschillende landen en perioden met elkaar te vergelijken. Het opvallende nu van verzuiling is dat er eigenlijk geen criterium te verzinnen is, geen maat waarmee een meerdere of mindere mate van verzuiling vast te stellen is. Een van de ingewikkelde resultaten van het onderzoeksprogramma is immers dat het kwantificeren van verenigingen in dat opzicht niet of nauwelijks bevredigend is. Een methodisch zeer zorgvuldige poging daartoe werd in het kader van het grote verzuilingsprogramma gedaan door de politicoloog Pennings in zijn dissertatie *Verzuiling en ontzuiling. De lokale verschillen* uit 1991. Het verrassende was dat het volgens hem met die verzuiling nogal meeviel, omdat het aantal niet-levensbeschouwelijke organisaties sneller groeide dan het aantal verzuilde organisaties. Afgezien nog van het feit dat dit voor de historische columnoloog een teleurstellende conclusie is, kwam echter al snel uit eigen kring naar voren dat deze conclusie op grond van allerlei lokaal onderzoek 'aanvechtbaar' was. De ene vereniging was de andere niet, de formele statuten van de verenigingen hadden maar een flauwe relatie met het werkelijk functioneren. Er waren kortom appels bij peren opgeteld en de cijferreeksen waren niet betrouwbaar. Wolffram vonniste in zijn dissertatie *Bezwaarden en verlichten*: 'Voor het bepalen van het succes van de verzuiling is het aantal organisaties op levensbeschouwelijke grondslag echter geen betrouwbare maat'¹⁴.

Over verzuiling lopen de meningen dan ook niet alleen nogal uit elkaar, maar te verwachten is dat dit altijd zo zal blijven, omdat er in dit labrynt begin noch eind van de draad van Ariadne valt aan te wijzen.

Op dit punt aangekomen is het misschien verstandig ons eens af te vragen waarom historici dit begrip dan zijn gaan gebruiken? Waar komt de term 'verzuiling' eigenlijk vandaan? De vroegste 'vindplaatsen' die op dit moment bekend zijn wijzen op een vrij specifieke terrein, namelijk de jeugdwerkloosheidszorg in de tweede helft van de jaren dertig. Ambtenaren van het departement van sociale zaken vonden het lastig om subsidie te verstrekken aan talloze verenigingen en organisaties die zich bezig hielden met de jeugd werklozenzorg en dwongen 'het veld' tot bundeling, en wel tot vier zuilen — waarbij ze, net zoals wij later, nog de meeste problemen hebben gehad met de vierde 'algemene' of 'neutrale' zuil¹⁵. De oorsprong van de term ligt dus waarschijnlijk in wat we met veel goede wil de bestuurskunde uit het Interbellum zouden kunnen noemen. Maar pas in de late jaren vijftig en vroege jaren zestig zouden vooral sociologen en

14 Wolffram, *Bezwaarden en verlichten*, 250, vgl. 297 noot 6.

15 W. ten Have vond een uitspraak over 'de vier zuilen' op het gebied van de jeugd werklozenzorg in *De*

politicalogen die term gaan gebruiken. Het is overigens misschien nuttig even acht te slaan op de uiteenlopende motieven van die twee disciplines. Voor de sociologen — en bovenal de cultuursociologen — was het vooral een begrip dat zij hanteerden in hun speurtocht naar het eigene van de Nederlandse samenleving, verbonden met hun diepe zorgen over het teloorgaan van bindingen in de samenleving¹⁶. Daarnaast waren er de politicalogen, die in een professionaliseringsstreven behoefte hadden aan aandacht en erkenning¹⁷. Zo gebruikten zij verzuiling enerzijds als beginpunt van een pleidooi voor een verandering in de Nederlandse politieke cultuur — die te lijdelijk en indirect werd gevonden en dus directer en moderner moest worden — en anderzijds als een onderwerp dat zo bijzonder was dat daarvoor internationaal interesse gewekt kon worden.

Met andere woorden, wat begon als departementsjargon werd een aanduiding, waar sociologen en politicalogen al het goede en al het treurige van de Nederlandse samenleving in konden samenvatten — enigszins vergelijkbaar met de huidige discussie over de nationale identiteit. Gezien de grote populariteit die het begrip snel verwierf — en die door de ontzuiling alleen maar zou toenemen — lag het vervolgens voor de hand dat historici aan dat debat zouden gaan deelnemen, maar vaag beseffend dat hier een herhaling gevegd werd van het kunststukje van baron Von Münchhausen, die zoals bekend zichzelf omhoog wist te trekken. Met grote belangstelling wachten we dan ook de aangekondigde afsluiting van het Amsterdamse verzuilingsprogramma af.

Maar het zou te flets zijn om het hierbij te laten. Dat het beloofde land niet bereikt is, impliceert niet dat Blom en de zijnen vergeefs op weg zijn gegaan: onderweg zijn fraaie vergezichten opengelegd. Opmerkelijk is de individuele kwaliteit van de dissertaties die binnen dit programma tot stand zijn gekomen. Terwijl het enerzijds duidelijk is dat de auteurs intensief hebben samengewerkt — en het ook persoonlijk goed met elkaar konden vinden — hebben zij anderzijds allemaal zeer verschillende boeken geschreven, met een eigen persoonlijke stijl en aanpak. Het programma was kennelijk in staat een nieuwe generatie goede historici te boeien, die juist gebruik wisten te maken van de vaagheid van het begrip verzuiling. Het onderzoeksprogramma heeft als het ware een soort collectieve serendipiteit bevordert. De winst is dat allerlei verhoudingen en processen in de samenleving boven water zijn gekomen dan wel een nieuwe betekenis hebben gekregen — en in dat licht heeft Stuurman dus ongelijk gekregen met zijn sombere verwachting dat er te veel en dus niets gevonden zou worden. Op een aantal resultaten wil ik kort nader ingaan.

Dat is ten eerste het overheersende belang van religie voor wat we maar even 'de

Tijd van 29 april 1938; een vergelijkbare vermelding vond ik in *De Telegraaf* van 20 februari 1940; overigens begon de term vermoedelijk in 1936 te circuleren in het ambtelijk overleg op het departement. 16 Meest recent op dit punt Gerrit van Vegchel, *'We hebben Emmert met subsidie groot gemaakt'. Beheerste modernisering in Zuidoost-Drenthe 1945-1965* (S. 1., 1994; een handelseditie van dit proefschrift verschijnt in de loop van 1995) 72-95.

17 1. de Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer. Hel politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1993).

levensverhoudingen' in de negentiende eeuw noemen. Het was niet de bedoeling, maar achteraf ook allerminst verwonderlijk dat de eerste dissertatie die uit het onderzoeksprogramma voortkwam, *Bevoogding en bevinding* (1989) van Rob van der Laarse, de lezers de kerkbanken indreef en langdurig vasthield in consistoriekamers. En daarna werd het boek na boek bevestigd: in het dagelijks leven was religieuze verdeeldheid van groot belang en werd dat zelfs in toenemende mate, aangejaagd vooral door de inter- en intra-kerkelijke verdeeldheid: politiek was voor velen kerkelijke politiek. Voortdurend moest dan ook rekening gehouden worden met kerkelijke belangen en religieuze overtuigingen. Bij herhaling bijvoorbeeld wijst Jos Leenders in zijn *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen* op de cruciale betekenis van religie: het was de belangrijkste scheidslijn in het persoonlijk en maatschappelijk leven; politiek was lange tijd bij uitstek gericht op het bewaren van een evenwicht tussen de verschillende religieuze groepen. Dat leidde er paradoxaal genoeg zelfs toe dat het verlies van invloed op de godsdienst de overheid dwong zich meer dan te voren te bemoeien met datgene wat traditioneel tot het kerkelijk domein behoorde (armenzorg en onderwijs). Ook 'de grote wending' in de jaren zestig — scherper profilering van verschillende groepen, minder begrip voor elkaar, politisering van het gemeentebestuur — wordt door Leenders als volgt geïnterpreteerd: 'De oorzaak van die omslag was niet zozeer economisch of politiek, maar godsdienstig. Nog eens bleek hoe fundamenteel godsdienst sociaal nog was'¹⁸. Dit belang van levensovertuiging wordt zelfs dermate overtuigend aangetoond, dat het wat merkwaardig is dat daar in de geschiedschrijving al niet eerder veel meer aandacht aan is geschonken. Wellicht valtdat te verklaren uithet feit dat geschiedschrijving vooral een liberale professie was, met teveel oog voor de staatsrechtelijke scheiding tussen kerk en staat en te weinig oog voor wat we gemakshalve maar even aanduiden als de gewone mensen.

Daarnaast is er het lang onderschatte belang van standen en standsverschillen. Natuurlijk was het bekend dat er verschillende standen waren, zoals ook de subtiele hiërarchie daarin — zoals door Multatuli geschetst in Idee 381 — bekend was. Van Tijn heeft daar in zijn bijdragen aan de nieuwe *Algemene geschiedenis der Nederlanden* ook uitvoerig aandacht aan besteed¹⁹. Maar het sociaal-economisch onderzoek was aanvankelijk toch vooral gericht op de reconstructie van beroepen-, inkomens- en bovenal klassenstructuur. Leenders bijvoorbeeld had echter veel meer belangstelling voor de kleine statusverschillen — of er bijvoorbeeld vitrage voor het raam hing, met welke kleding men ter kerke ging — en bovenal voor de samenhangen tussen stand en godsdienst, gezin en buurt²⁰. Dat lijkt vooralsnog een aanpak die meer inzicht in het sociale gedrag van mensen belooft op te leveren dan allerlei methodisch verantwoorde

18 Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid*, 398.

19 Zijn bijdragen vormen zelfs de analytische ruggegraat van de behandeling van de negentiende eeuw, zoals blijkt uit de herdruk van een aantal artikelen uit de *AGN* in J. C. Boogman, e. a., ed., *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten, 1988).

20 Hoewel Leenders daarmee recht dacht te doen aan de voorschriften van Maarten Prak, bleek deze nog niet tevreden: hij miste een doorwrochte beschouwing over loonafhankelijkheid en prijsconjunctuur: Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid*, viii; recensie Maarten Prak in *BMGN*, CIX (1994) 101-102.

stratificaties. Een derde onderwerp, waarop in de hier ter discussie staande studies een nieuw licht wordt geworpen, is de aard van de politiek en het is wellicht nuttig daar wat langer bij stil te staan.

In tal van historiografische artikelen wordt al decennia lang geklaagd over het bedroevend lage niveau van de politieke geschiedschrijving in Nederland²¹. Opvallend is dat dit verschijnsel veelal wordt geweten aan de kwaliteiten der Nederlandse historici — nooit te beroerd de hand krachtig in eigen boezem te steken — maar dat dit zelden of nooit althans *mede* verklaard wordt door de aard van het object, de Nederlandse politiek als zodanig. Zo is er in de negentiende eeuw opmerkelijk weinig verschenen op het gebied van de politieke theorie. Daar komt nog bij dat er geen heldere kristallisatiepunten zijn in de vorm van politieke partijen, die immers pas laat tot zeer laat verschijnen. Bij ontstentenis daarvan is er een onduidelijke archipel aan groepjes 'politieke vrienden' en allerhande opkomende en weer vergaande kiesverenigingen. Op dit punt moet veel uitgelegd worden over de vraag wie er nu liberaal was of conservatief, of geen van beiden, of thuis liberaal en in Den Haag conservatief dan wel omgekeerd. Dit alles staat in schril contrast met de ontwikkeling van de politiek in bijvoorbeeld Frankrijk en Engeland, die in hoofdlijnen kan worden geschetst als een strijd tussen links en rechts, tussen *conservatives* en *liberals*. Daar kan in Nederland alleen tegenover worden gesteld dat er langdurig over drie 'kwesties' is gesproken: schoolstrijd, kiesrecht en sociale kwestie. De kwesties veranderden regelmatig van vorm en inhoud en werden bovendien nog eens door zeer wisselende en uiteenlopende coalities bevochten dan wel bestreden. Vandaar wellicht ook dat het allemaal zo'n gedifferentieerd en complex karakter heeft, waarvan vooral het begin- en eindpunt duidelijk zijn: de negentiende eeuw begint in 1848 met de grondwet van Thorbecke en is rond 1918 afgelopen met de Pacificatie, de revolutiepoging van Troelstra en het stemrecht voor vrouwen. Als zo de politieke ontwikkeling van Nederland, in de woorden van Hofland, nog het best vergeleken kan worden met een 'traject door een woestijn zonder zon' dan is het geen wonder dat de geschiedschrijving daarvan wel iets weg heeft van 'fietsen door mul zand'²². Karakteristiek voor de politieke geschiedschrijving was een zeker ongeduld — we weten welk politiek bestel 'pas' rond de eeuwwisseling gevestigd zou worden — en een overmatige concentratie op de besluitvorming in Den Haag, waarmee impliciet een 'enge' opvatting gehanteerd werd over wat politiek nu eigenlijk was²³. En hoezeer de studies uit het verzuilingsprogramma ook uiteenlopen, ze geven toch alle aanleiding een 'bredere' opvatting over politiek te gaan hanteren. Daarbij wordt niet zozeer van het 'Haagse' eindresultaat uitgegaan, maar gekozen voor het beginpunt: hoe beleven mensen politiek, wat voor samenleving willen ze eigenlijk. Dat is, het hoge woord moet er maar uit, een veel voluntaristischer uitgangspunt.

In navolging van de Amerikaanse politicologen Almond en Verba zouden dan drie

21 Een aantal voorbeelden zijn bijeengebracht in P. de Rooy, *Een ideaal dal ons toelacht?* (Amsterdam, 1994).

22 Hofland, *Man van zij" eeuw* (Amsterdam, 1993).

23 M. Fennema, R. van der Wouden, ed., *Het politicologendebat. Wat is politiek?* (Amsterdam, 1982).

ideaaltypen — 'politieke oriëntaties' — te onderscheiden zijn, die in opeenvolgende perioden voorkomen, zij het dat ze elkaar niet volledig verdringen²⁴. In een eerste fase is de politiek vooral gericht op de onmiddellijke omgeving en overwegend passief en afwachtend. Dat komt overeen met de gegevens die we nu hebben. Het is immers moeilijk vol te houden dat de landelijke politiek in de negentiende eeuw op grote belangstelling mocht rekenen. Er is doorgaans slechts een matige — of zelfs géén — opkomst bij verkiezingen; ook na de val van Tak van Poortvliet kwam het electoraat nauwelijks in een verhoogde staat van belangstelling. Terzijde kan hier aan worden toegevoegd dat dit interessante consequenties heeft voor de analyse van de kiesrecht-kwestie: het is onwaarschijnlijk dat grote delen van de bevolking geen oog dicht deden omdat hen het kiesrecht werd onthouden. Het kiesrecht werd door sommige groepen soms gevraagd naar aanleiding van specifieke *issues*, terwijl omgekeerd sommige politici het kiesrecht wilden uitbreiden, ter versterking van hun positie (het kweken van een eigen achterban) of toename van de stabiliteit van de samenleving (vooral arbeiders moesten zo tot ordelijk overleg worden opgevoed). Naar dat proces vol *push and pull* factoren zou overigens nodig nieuw onderzoek gedaan moeten worden, waarbij tevens gelet zou moeten worden op de langzame 'nationalisering' van de verschillende lokale kiesverenigingen. Terug nu naar het ideaaltypen in deze fase: het is niet onwaarschijnlijk dat de meeste mensen niet zozeer in politieke termen dachten, maar allerlei besluitvormingsprocessen (of het ontbreken daarvan) veel meer zagen als bestuur — ze kwamen alleen in actie als het gevoel ontstond dat er te weinig rekening werd gehouden met hun belangen, het bestuur als onrechtvaardig werd ervaren en het de elite niet lukte om de traditionele patriarchale welwillendheid overtuigend te laten klinken. In dat soort omstandigheden bleken grote delen van de bevolking te beschikken over een traditioneel *repertoire of action*: te hoop lopen op het marktplein, de ruiten ingooien bij de rijken, of een rekest of petitie aan de burgemeester overhandigen. Maar normaal gesproken lieten ze alles graag en vanzelfsprekend over aan de lokale elite. Vooral Leenders, wiens *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen* zich vooral concentreert op het midden van de negentiende eeuw, laat op verschillende plaatsen zien hoe dit functioneerde. In dat verband heeft hij ook geestige zinnnetjes als: 'De grondwet van 1848 had het recht van vereniging gebracht, niet de behoefte eraan'²⁵. Of in een fraaie passage over de Hoornse burgemeester Van Akerlaken, een monument van vanzelfsprekend gezag: 'Uit geen contemporaine bron blijkt dat de bevolking morrend zijn bewind door de strot geduwd kreeg'²⁶.

Dit zou overgaan in een tweede fase, waarin burgers zich bewust worden van de invloed van het nationaal-politieke systeem op hun leven en zij — op vooralsnog

24 G. Almond, S. Verba, *The civic culture* (Boston, 1965) en *The civic culture revisited* (Boston, 1980). Om mogelijke misverstanden te voorkomen: het gaat me hier niet om hun sterk bekritiseerde begrip *civic culture*, maar uitsluitend om hun onderscheid in politieke oriëntaties. Op de mogelijkheden van deze benadering werd ik attent gemaakt door M. Hoogenboom, 'De miskende democratie. Een andere visie op verzuiling en politieke samenwerking in Nederland' (doctoraalscriptie vakgroep politieke wetenschappen Rijksuniversiteit Leiden, augustus 1993).

25 Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid*, 330.

26 Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid*, 331.

beperkte schaal en veelal ook met de gedachte dat het slechts voor korte tijd nodig was — daar een stem in willen laten horen. Dit kan misschien duidelijk worden gemaakt aan de hand van een voorbeeld. Zo werd in 1865 in Amsterdam, bij de oprichting van de nieuwe kiesvereniging 'Burgerplicht', door de initiatiefnemers uit de middenklassen gezegd:

zij wil gaame en *bij voorkeur* aan iemand, die boven haar staat in maatschappelijken rang de macht in handen geven. Maar het is haar niet af te wijzen voorwaarde dat zij weet dat hij haar vertrouwen verdient²⁷.

Daarom werd nu 'de *derde stand*' opgeroepen 'om van zijne sinds 1789 en 1848 verworven rechten gebruik te maken'. De aanleiding tot dit alles was, kenmerkend genoeg, de grote ontevredenheid over het gemeentelijke bestuur dat de kwaliteit van het onderwijs te veel liet verslonzen en geen gebruik maakte van landelijke regelingen. Al snel zou 'Burgerplicht' zich echter met allerlei andere onderwerpen gaan bemoeien en ook de stap zetten naar het nationale niveau door ook kandidaten te stellen voor de Tweede Kamer. Vooral in *Wars van clubgeest en partijzucht* van Jan van Miert zijn tal van gegevens te vinden over het opkomen van deze nieuwe oriëntatie. Zowel in Tiel als Winschoten, zo concludeerde hij, werd zichtbaar hoe groepen in de bevolking deel wilden gaan nemen aan het bestuur—aanvankelijk nog beperkt tot de eigen stad, maar al snel ook op nationaal niveau. De herkenning van dit proces, wel eens aangeduid als de wens om te integreren in de samenleving, bracht Van Miert er dan ook toe voorzichtig te pleiten voor een zekere herwaardering van de aloude emancipatiethese als verklaring voor verzuiling²⁸.

Moeizaam zal rond de eeuwwisseling een derde politieke oriëntatie ontstaan, waarin burgers er van overtuigd zijn geraakt dat het politieke systeem in belangrijke mate te beïnvloeden is en dan willen ze ook ten volle gebruik maken van de mogelijkheden. Het zwaartepunt verschuift dan naar het nationale niveau en de opbouw van allerlei vaste, formele organen en procedures. Zo rond de eerste wereldoorlog zal deze oriëntatie overal zijn doorgedrongen; dan begint naar mijn mening ook de verzuildeheid. Die periode wil ik in dit bestek verder laten rusten.

Bij wijze van excurs kan worden gewezen op de hanteerbaarheid van de hierboven voorgestelde driedeling in fasen of oriëntaties, bijvoorbeeld voor de analyse van de opkomst van de arbeidersbeweging. Lange tijd had deze, voortwerkend in de traditie van de gilden en knechtsbussen, een sterk lokaal karakter. Maar aan het eind van de jaren zestig verschijnen er een aantal werkliedenorganisaties die een bovenlokaal, zelfs een internationaal perspectief gaan hanteren. Toch is het opmerkelijk dat als er bijvoorbeeld in 1872 in Amsterdam een wat bredere volksbeweging ontstaat, die sterk onder invloed van de socialistische Internationale flinke eisen stelt aan de verbetering van het arbeiderslot, het uiteindelijk niet verder komt dan het aanbieden van een petitie

27 Geciteerd naar Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam, 1965) 331.

28 Van Miert, *Wars van clubgeest*, 214.

aan de burgemeester. Men beseftte wel dat de wereld groot was, maar Amsterdam bepaalde toch de horizon van het handelen²⁹.

Daarnaast moet er op gewezen worden dat de arbeidersbeweging lange tijd doortrokken was van een diep wantrouwen ten opzichte van het bestaande politieke systeem. De arbeidersverenigingen waren aanvankelijk dan ook zeer ambivalent: enerzijds streefden zij naar het verwerven van een plaatsje in dat systeem, anderzijds echter richtten zij zich op het creëren van een eigen wereld. Toen een socialistisch arbeider in 1872 in Amsterdam voorstelde om allerlei eisen met een grootscheepse staking kracht bij te zetten — dat wil zeggen de politiek te dwingen te luisteren — werd dit verworpen met het argument dat de arbeiders zichzelf moesten helpen en wel door 'een afzonderlijke staat van werklieden in den staat' te vormen³⁰. Werklieden en arbeiders bleken, tot diepe teleurstelling van een aantal voorlieden, geen belangstelling te hebben voor kiesrecht. In 1870 moest bijvoorbeeld de oude Gerhard constateren dat er in Nederland wel stemmen opgingen voor het algemeen kiesrecht, maar steeds van mensen die al kiesgerechtigd waren³¹. Deze gereserveerde houding ten opzichte van de politiek bleef voortduren tot het einde van de negentiende eeuw. Het merendeel van 'de arbeidersbeweging' bestond uit vakverenigingen, die wel regelmatig politieke formaties steunden, maar pas echt in ledental zouden gaan groeien toen, rond 1900, formeel de band met 'de politiek' werd doorgesneden. Vanaf dat moment zou de vakbeweging — in de woorden van de reformist Vliegen — een 'eigen, zelfstandig leven' gaan leiden, dan wel — in de woorden van de syndicalist Cornelissen — een 'eigen politiek' gaan voeren³². Het heeft, kortom, de leiders van de arbeidersbeweging zeer grote moeite gekost om hun aanhang te overtuigen van het nut van deelname aan de politiek, te verleiden om de hierboven onderscheiden fasen te doorlopen — en wellicht is dat voor een deel zelfs nooit gelukt.

Terug nu naar de resultaten van een aantal verzuilingsstudies. Na het voorgaande behoeft het nauwelijks nog betoog dat daar naar mijn mening interessante suggesties in schuilen, vooral met betrekking tot een aantal fundamentele wijzigingen in de beleving van politiek, in de verandering van de politieke cultuur, en daarmee vervolgens ook in de wijziging van de politieke processen en het politieke bestel — of in het moderne jargon van de geschiedenis van de politieke theorie: de veranderingen in de openbaarheid. Dan kan tenslotte de vraag rijzen of dat niet beter bestudeerd kan worden door de term verzuiling maar af te schaffen. Zoals genoegzaam duidelijk

29 Deze passage steunt op een interpretatie van het materiaal dat gepresenteerd is door J. Giele, *De eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen, 1973) 174-211. Ook Giele was het opgevallen dat een man als de bekende Klaas Ris zich vooral op gemeentelijke zaken richtte en 'nationale problemen min of meer als tweederangs bezag'; Ris was meer een 'stadsburger' dan een 'staatsburger'.

30 Giele, *Eerste Internationale*, 184.

31 Van Tijn, *Twintig jaren*, 461.

32 J. Giele, 'Socialisme en vakbeweging. De opkomst van socialistische vakorganisaties in Nederland (1878-1890), deel 1', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (1978) 27-82; A. Knotter, 'Van 'defensieve standsreflex' tot 'verkoopkartel van arbeidskracht'. Twee fasen in de ontwikkeling van de Amsterdamse arbeidersbeweging (ca. 1870-ca. 1895)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XIX (1993) 68-93.

is geworden heeft het toch vooral tot veel verwarring aanleiding gegeven. De verzuiling is langzamerhand de handzame aanduiding geworden voor vrijwel alle sociaal-politieke veranderingen in de periode 1860-1920 en de verschenen verzuilingsstudies wekken geen moment de indruk dat er een manier gevonden is om dat begrip te verstrakken. Dat viel te verwachten, aangezien de term 'verzuiling' vanaf het eerste begin van het gebruik van die term toch vooral een heldere, krachtige metafoor is, waardoor men al snel geneigd is te vergeten dat het net zo veel of weinig consistentie bezit als de termen 'macht' of 'pessimisme'. Deze voorbeelden zijn met opzet gekozen, omdat duidelijk is dat de politicologie of de cultuursociologie het zonder deze termen nu eenmaal moeilijk kan stellen: men schaft *essentially contested concepts* niet af omdat men het over de inhoud niet eens zou kunnen worden, maar men laat ze geruisloos vallen als men het zonder kan stellen, omdat er een alternatief is. Een dergelijk alternatief is er voor historici echter beschikbaar: uit het onderzoeksprogramma is naar voren gekomen dat een open, breed begrip van 'politiek' zeer nuttig kan zijn. Het is natuurlijk duidelijk dat daarmee allerm minst alle problemen zijn opgelost — dat er zelfs nieuwe voor het oprapen liggen—maar het grote voordeel is dat de onmiskenbare sociaal-politieke veranderingen in Nederland in de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw vanuit een duidelijk perspectief in kaart kunnen worden gebracht. Want heeft Schaepman al niet eens gezegd:

In onze tijd ligt het voor de hand, dat iedere beweging zich allereerst openbaart op politiek gebied. Immers de Staat is in onze dagen weder op weg *alles* te worden en er is bijna geen levensbetrekking denkbaar, die niet met de Staat in aanraking komt. Dit feit verklaart de gang der volksbeweging³³.

33 Geciteerd naar Jos. van Wely, *Schaepman. Levensverhaal* (Bussum, 1954) 409.

ALGEMEEN

G. Harmsen, *Herfsttijloos (Colchicum autumnale). Een levensverhaal* (Nijmegen: SUN, 1993, 735 blz., f49,50, ISBN 90 6168 397 1).

Bij mijn weten heeft geen der spraakmakende Nederlandse sociaal-historici de moeite genomen het eigen leven en werken zodanig uitvoerig in beeld te brengen dat een breder publiek dit als één geheel tegen de achtergrond der twintigste eeuw (Harmsen is in 1922 geboren) kan beoordelen. Het boek toont een rijk geschakeerd leven van een fabrieksarbeider, natuurkenner (plantensocioloog), politiek scholingsmedewerker, onderwijzer, universitair docent, scholingsman in de vakbeweging, historicus, sociaal filosoof, geëngageerd hoogleraar, publicist, redacteur, vader, minnaar enzovoorts. Toen hij het schrijven van zijn autobiografie ter hand nam, meende Harmsen dat zijn leven bestaan had uit 'een aaneenschakeling van toevalligheden' en dat het een chaotisch geheel was geweest van 'in opwelling genomen beslissingen, zelfs als het om ingrijpende keuzes met verstrekkende gevolgen ging'. Bij-nadere beschouwing meende hij echter een samenhang te ontwaren, 'een ontwikkeling die politiek, intellectueel en innerlijk volgens een bepaald patroon verliep'. Terecht laat hij hier de vraag op volgen of dit een constructie achteraf is. 'Drong ik aan de feiten dit patroon op? In hoeverre vormt een leven een consistent geheel'? Volgens hem het ene leven meer dan het andere. Hij vindt dat zijn innerlijke groei zich met grote vertraging heeft voltrokken en brengt dit in verband met 'het ontbreken van prikkels daartoe thuis en op school; een sterk isolement te midden van leeftijdgenoten; te geringe aspiraties; een voortdurende onderschatting van de eigen mogelijkheden; later een te eenzijdige gerichtheid op de natuurstudie en vervolgens een geheel opgaan in de communistische politiek tijdens de Koude Oorlog'. Zelf vindt hij zich in elk geval een 'wat tijdeloze herfstbloeiër', vandaar de verwijzing naar de bloem *Herfsttijloos*. Het boek is het resultaat van een meerjarig rijpingsproces. In 1977 werd een eerste versie geschreven die sindsdien verschillende keren is omgewerkt, uitgebreid en ingekort. Dit omwerken is zowel de compositie als de evenwichtigheid van verhaal en bezinning ten goede gekomen. Bovendien is de tekst gecontroleerd met schriftelijke stukken en reacties van anderen die de hele tekst of delen daarvan lazen en becommentarieerden, zonder dat dit het eigene van het manuscript aantastte. Jammer is eigenlijk dat bij autobiografieën van een notenapparaat wordt afgezien. Deels is het boek immers ook geschiedschrijving, zoals bij voorbeeld de schets van zijn familie maar ook waar het gaat om politieke en sociale bewegingen waarvan hij deel heeft uitgemaakt.

Het boek bestaat uit vier delen die elk een levensperiode van Harmsen beslaan maar door onderwerp, ervaringen en bespiegelingen ook voor anderen herkenbaar en mogelijk belangwekkend zijn. Dit laatste geldt zeker waar de tekst betrekking heeft op de uiteenlopende groeperingen waarmee Harmsen verbonden is of is geweest. Het eerste deel van het boek toont zijn opgroeien in een sociaal stijgend arbeidersgezin in de Amsterdamse Indische buurt en de op zich — via de jeugdbeweging—bijzondere kennismaking met natuur en natuurstudie (Nederlandse jeugdbond voor de natuurstudie, NJN), maar ook de crisistijd en zijn gedwongen oorlogsjaren in Duitsland. De naoorlogse jaren in het tweede deel zijn interessant vanwege zowel de aantrekkingskracht tot als de conflicten met de communistische partij. Het boek waardeert deze ervaringen vanuit het gegeven van een inmiddels verdwenen fenomeen, waarbij gezegd moet worden dat Harmsen dit fenomeen in historische publikaties al eerder kritisch en terzake benaderde. Op deze periode van directe politieke activiteit volgden een filosofiestudie en een verdere culturele ontwikkeling met een blijvende politieke betrokkenheid (eerst in de PSP, later